

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

No 19 (2024)

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

"Panta Rhei": The doubtful interpretation of a non-existent aphorism

Panagiotis Perros-Apostolopoulos

doi: [10.12681/ethiki.39658](https://doi.org/10.12681/ethiki.39658)

To cite this article:

Perros-Apostolopoulos, P. (2024). "Panta Rhei": The doubtful interpretation of a non-existent aphorism. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (19), 45–51. <https://doi.org/10.12681/ethiki.39658>

«Τα πάντα ρεῖ»: Η αμφίβολη ερμηνεία ενός ανύπαρκτου αποφθέγματος

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΕΡΡΟΣ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Περίληψη: Η αναδρομή στην κλασική ελληνική γραμματεία είναι ένα απαραίτητο συστατικό στοιχείο της ενδελεχούς επιστημονικής μελέτης στο χώρο των θεωρητικών, ανθρωπιστικών επιστημών και όχι μόνο. Εξαιρετικά σπάνια βρίσκει κανείς στη φιλοσοφία έννοιες οι οποίες δεν έχουν συναντηθεί πρωτίστως, ακόμη και σε σπερματική μορφή, στα αρχαία ελληνικά κείμενα. Για να προσεγγιστεί στην ολότητά του ένας φιλοσοφικός όρος, οφείλουμε να ανατρέξουμε στις καταβολές του, ώστε να τον διαλευκάνουμε εννοιολογικά σε πρωτογενές επίπεδο. Το ίδιο φυσικά συμβαίνει και σε επίπεδο γνωμικών και αποφθεγμάτων. Παρατηρείται συχνά να διατυπώνονται, τόσο στο δημόσιο λόγο όσο ακόμη και σε επιστημονικά κείμενα, αποφθέγματα και γνωμικά τα οποία είτε παραποιούνται μορφολογικά και εννοιολογικά είτε είναι απλώς ψευδεπίγραφα. Ορισμένα από αυτά ουδέποτε έχουν καταγραφεί στη σχετική πηγή, αλλά έχουν επιρατήσει στην ιστορία τόσο διά της καθομιλουμένης όσο και διά της ανεπίσημης γραπτής παράδοσης από ορισμένους, οι οποίοι διακινδυνεύουν ένα σφάλμα. Μια τέτοια περίπτωση είναι το διάσημο, μα ψευδεπίγραφο, ρητό «τα πάντα ρεῖ». Για να κατανοήσουμε το σφάλμα στη βάση του, οφείλουμε αρχικώς να προσεγγίσουμε την ουσία της φιλοσοφίας του Ηράκλειτου, αλλά και της παρεμφερούς προσωκρατικής διάνοησης, και ακολούθως να συμπεράνουμε επαγωγικά τόσο το σφάλμα όσο και την ορθή διατύπωση του φιλοσόφου.

Λέξεις-κλειδιά: Ψευδεπίγραφο; Ηράκλειτος; Εμπεδοκλής; Πλάτων; Κρατύλος

Η φιλοσοφία της αδιάσπαστης ενότητας των πάντων

Ο Ηράκλειτος, στην κοσμική θεωρία του, μέσα από τα ελάχιστα διασωθέντα αποσπάσματα του, μας υπενθυμίζει πως «ο Άδης και ο Διόνυσος είναι το ίδιο πράγμα»¹, ενώ ο Εμπεδοκλής επιβεβαιώνει πως οι κοσμικές αυτές δυνάμεις υπήρχαν, υπάρχουν και θα συνεχίσουν να υπάρχουν στον αέναο κύκλο της ζωής.² Τι σημαίνουν στην πράξη αυτά τα δύο αποσπάσματα; Ότι τα δυο αρχέγονα σημεία της κοσμικής τάξης, η αρχή και το τέλος, ο Έρωτας και ο Θάνατος, αποτελούν δύο όψεις του ίδιου κύκλου, καθώς, μέσα στην *αδιάσπαστη ενότητα του σύμπαντος*, δεν υπάρχει αρχή χωρίς τέλος και τέλος χωρίς αρχή. Ο Παρμενίδης ενισχύει αυτήν την ιδέα, περιγράφοντας το σύμπαν ως κάτι συνεχές, ακίνητο και αιώνιο, χωρίς πραγματική αρχή ή τέλος: «Ποτέ δεν υπήρξε εποχή οπότε δεν υπήρχε, ούτε θα υπάρξει εποχή, οπότε δεν θα είναι, επειδή στο παρόν είναι όλο μαζί. Εν και συνεχές»³. Όπως επισημαίνει και ο Εμπεδοκλής, οι άνθρωποι που δεν αντιλαμβάνονται αυτήν την ενότητα είναι ανόητοι.⁴ Το «μη είναι» δεν μπορεί να υπάρξει και, συνεπώς, ο θάνατος δεν είναι κάτι που φέρνει ανυπαρξία, ενώ ο έρωτας δεν δημιουργεί κάτι από το τίποτα. Όλα είναι μέρος της ζωής, σε μια συνεχή και αδιάσπαστη μορφή. Έτσι, το σημείο όπου ο Έρωτας και ο Θάνατος ενώνονται είναι η καρδιά του κύκλου της ζωής, όπου τίποτα δεν γεννιέται και τίποτα δεν πεθαίνει πραγματικά, παρά μόνο οι καταστάσεις μεταβάλλονται.

Ο Εμπεδοκλής συνεχίζει, υποστηρίζοντας ότι αυτό που αποκαλούμε «γέννηση» και «θάνατος» είναι απλώς αλλαγές μορφών: «Γέννηση δεν υπάρχει για κανένα από τα θνητά, ούτε τέλος με τον ολέθριο θάνατο, μόνο ανάμειξη και εναλλαγή των στοιχείων»⁵. Αυτή η

κυκλική κοσμοθεωρία, ως μια *σχηματική συμπερίληψη κάθε πτυχής του όντος*, ήταν *κοινή αντίληψη* μεταξύ των προσωκρατικών φιλοσόφων, με σημαντικό εκπρόσωπο τον Αναξίμανδρο, ο οποίος διαμόρφωσε ένα κοσμολογικό σύστημα που εξηγεί την πορεία από το Άπειρο, μέσα από τα στοιχεία, στην ενδοκοσμική κατάσταση και πάλι πίσω. Αυτή η κοσμολογική ανάλυση προσφέρει βαθύτερη κατανόηση της θέσης του θανάτου στον κόσμο, των φυσικών δυνάμεων που ρυθμίζουν την ύπαρξη και την αναζήτηση του σκοπού σε αυτόν τον αέναο κύκλο.

Ο Αναξίμανδρος πρότεινε ότι η αρχή του κόσμου δεν βρίσκεται σε κάποιο από τα γνωστά στοιχεία της φύσης, όπως το νερό, σύμφωνα με τον δάσκαλό του τον Θαλή.⁶ Αντίθετα, θεωρούσε πως η αρχή του κόσμου είναι το «άπειρο», το οποίο δεν έχει μορφή, αντιθέτως είναι άχρονο και αθάνατο και από αυτό γεννιούνται οι ουρανοί και όλοι οι κόσμοι.⁷ Το «άπειρο» αυτό λειτουργεί ως πηγή για την ξεδίπλωση των στοιχείων, τα οποία στην αρχική τους μορφή υπάρχουν ως μείγμα. Αυτά τα στοιχεία, όπως το υγρό, το ξηρό, το θερμό και το ψυχρό, βρίσκονται σε συνεχή αντίθεση και σύγκρουση μεταξύ τους κατά την ενδοκοσμική τους ζωή. Αυτή η πάλη των στοιχείων αποτελεί την κινητήρια δύναμη του κόσμου και, όπως υποστήριξε ο Αναξίμανδρος, αποτελεί μέρος της φυσικής αναγκαιότητας. Τα στοιχεία αυτά, παρά την αντίθεσή τους, δεν κυριαρχούν το ένα πάνω στο άλλο, αλλά, μέσω της αλληλεξουδετέρωσής τους, οδηγούν στην τάξη του σύμπαντος. Αυτό το κοσμολογικό σύστημα παρουσιάζει έναν κόσμο όπου η σύγκρουση και η αντίθεση δεν είναι αρνητικά φαινόμενα, αλλά αναπόφευκτες και αναγκαίες διαδικασίες της φύσης. Σχηματικά, μπορούμε να πούμε ότι, όταν τα στοιχεία βρίσκονται σε συνεχή αντιπαράθεση, διαταράσσουν την κοσμική τάξη και διαπράττουν μια μορφή «ύβρεως», η οποία αντιμετωπίζεται με το τέλος τους. Ωστόσο, ο θάνατος των εναντίων στοιχείων αποτελεί ένα νέο σημείο εκκίνησης, καθώς η επιστροφή τους στο πρωτογενές μείγμα σηματοδοτεί την αρχή ενός νέου κύκλου ύπαρξης. *Ο χρόνος λοιπόν και στον Αναξίμανδρο είναι ένας κύκλος. Το σύμπαν αποτελεί μια καθολική συμπερίληψη των πάντων. Τίποτα δεν περισσεύει σε αυτόν τον κύκλο.*

Ο Εμπεδοκλής, πιστός στο πνεύμα των Προσωκρατικών, εκτυλίσσει τη φιλοσοφική του σκέψη γύρω από τα στοιχεία και τις δυνάμεις που διέπουν τη φύση. Θεωρεί πως τέσσερα στοιχεία —φωτιά, αέρας, νερό και γη— αποτελούν τα βασικά συστατικά του σύμπαντος, τα οποία αποκαλεί «ριζώματα». Αυτά τα ριζώματα υπόκεινται σε δύο βασικές δυνάμεις: τη Φιλότητα, η οποία τα ενώνει και δημιουργεί τη ζωή, και το Νείκος, που τα διασκορπίζει και επιφέρει τον θάνατο. Ο Εμπεδοκλής υποστηρίζει πως η ζωή δημιουργείται όταν η Φιλότητα φέρνει κοντά τα στοιχεία, ενώ το τέλος έρχεται όταν το Νείκος τα χωρίζει. Εντούτοις, ο θάνατος δεν συνεπάγεται μια κατάσταση ανυπαρξίας, αλλά αντιπροσωπεύει την αέναη αλλαγή των μορφών. Βλέπουμε ότι και σε αυτήν την περίπτωση, η κυκλική, ολική θεώρηση του χρόνου παρουσιάζεται ως θεμελιώδης. Παράλληλα, στοιχεία της φύσεως αλλάζουν συνεχώς μορφές σε μια αέναη κινητικότητα. Η Φιλότητα και το Νείκος παρουσιάζονται ως αντίθετες δυνάμεις, αλλά ουσιαστικά η μία εξαρτάται από την ύπαρξη της άλλης. Το τέλος που φέρνει το Νείκος δεν είναι απόλυτο, αλλά αποτελεί την αρχή ενός νέου κύκλου ζωής, καθώς τα στοιχεία επιστρέφουν στο αρχικό τους μείγμα για να ξεινήσει η διαδικασία από την αρχή. Αυτή η εναλλαγή γέννησης και θανάτου αποτελεί την κινητήρια δύναμη του σύμπαντος, ιδέα η οποία εναρμονίζεται με την συνολική προσωκρατική κοσμοθεωρία, στην οποία ο χρόνος θεωρείται κυκλικός και αέναος,⁸ ενώ οι κοσμικοί νόμοι της γέννησης και του θανάτου αποτελούν βασικά θεμέλια της ύπαρξης. Μόνο εναλλαγές των ρόλων παρατηρούμε στα στοιχεία της φύσης. Το όλον και οι κανόνες που το διέπουν διακατέχονται από αρμονία και πληρότητα. *Κανένα μέρος του όλου δεν είναι άδειο και ούτε περισσεύει*⁹, και αυτή η τελευταία φράση είναι αυτή που μας ενδιαφέρει περισσότερο στο προκείμενο υπό εξέταση ζήτημα.

Η προσωκρατική φιλοσοφία, λοιπόν, στηρίζεται σε έναν κοινό πυρήνα σκέψης, ο οποίος αναγνωρίζει τον χρόνο ως έναν αέναο κύκλο και το σύμπαν ως συνεχές και αδιαίρετο, όπου τίποτα δεν περισσεύει. Αν και οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι προσέγγισαν με διαφορετικούς τρόπους τη φύση και τα στοιχεία της, η κυκλική θεώρηση του χρόνου και η συμπαντική ολότητα, ως έννοια που περιέχει ανεξάρτητα τα πάντα, παραμένουν ένας σαφής ενιαίος πυρήνας του στοχασμού των πρώτων φιλοσόφων της ανθρωπότητας. Η φύση παρουσιάζεται να εστιάζει στη διατήρηση του αέναου κύκλου της ύπαρξης. Στο πλαίσιο αυτό, ο άνθρωπος καλείται να αναγνωρίσει ότι η αληθινή αξία της ζωής βρίσκεται στη βαθύτερη κατανόηση των έσχατων και ολικών ζητημάτων. Ολοκληρώνεται ως ύπαρξη τη στιγμή του θανάτου του, που αποτελεί τον τελικό του σκοπό. Σ' αυτήν τη στιγμή, οι διαμάχες και οι αμφιταλαντεύσεις μεταξύ των στοιχείων της φύσης παύουν και το κοσμολογικό ισοδύναμο της συμπαντικής αρμονίας πραγματώνεται. Ο θάνατος αποικτά μια οντολογική διάσταση, καθώς αξιολογεί την ύπαρξη του ανθρώπου, λειτουργώντας ως το «δικαστήριο» του χρόνου». Η φύση επαναλαμβάνει αυτήν τη διαδικασία αέναα, καθότι ο χρόνος είναι κύκλος, όχι ευθεία γραμμή.

Η γραμμική αντίληψη του χρόνου είναι μεταγενέστερη και ενισχύθηκε κυρίως μέσω των εσχατολογικών θρησκειών, οι οποίες εισήγαγαν την ιδέα του ευθύγραμμου χρόνου, καθοδηγούμενου από έναν υπέρτατο σχεδιαστή. Αυτή η αντίληψη έχει βαθιά ριζώσει στον σύγχρονο κόσμο, κάνοντας δύσκολη την κατανόηση του αέναου κύκλου. Αν ο χρόνος θεωρηθεί κυκλικός, όπως υποστήριζαν οι Προσωκρατικοί, η έννοια του ολικού και ατελείτου γίνεται πιο κατανοητή. Από αυτήν την οπτική, έρχονται στο προσκήνιο βασικές φιλοσοφικές ιδέες, όπως ότι τίποτα δεν δημιουργείται εις του μη όντος και ότι ο θάνατος και ο έρωτας δεν διακρίνονται οντολογικά. Αυτές οι διακρίσεις είναι απλώς εκφραστικές συνήθειες των ανθρώπων. Ο νεότερος αναλυτικός φιλόσοφος, Λούντβιχ Βιτγκενστάιν, θα μπορούσε να βρει σε αυτήν τη φιλοσοφική αντίληψη μια ισχυρή βάση για τη θεωρία του ότι πολλά φιλοσοφικά προβλήματα είναι ουσιαστικά ζητήματα γλώσσας και έκφρασης.¹⁰

Το ρητό «τα πάντα ρεῖ», όπως είπαμε εξαρχής, είναι αρχικά διαδεδομένο και χρησιμοποιείται στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια, ακόμη και υπό μορφή συνθήματος. Σε αυτό το γεγονός ταιριάζει εξαιρετικά η ρήση του Ηράκλειτου «Κακοὶ μάρτυρες ἄνθρωποι-σιν ὄφθαλμοὶ καὶ ὄτα βαρβάρους ψυχὰς ἔχόντων»¹¹, που μεταφράζεται ως «κακοὶ μάρτυρες είναι τα μάτια και τα αυτιά για τους ανθρώπους με βάρβαρες ψυχές», με την οποία αναδεικνύει την κριτική του απέναντι στην επιφανειακή εμπειρική παρατήρηση. Ο Ηράκλειτος θεωρούσε ότι η κατανόηση της πραγματικότητας δεν μπορεί να βασίζεται αποκλειστικά στις αισθήσεις, οι οποίες είναι ατελείς, όταν δεν συνοδεύονται από βαθύτερη νοητική αναζήτηση. Για τους ανθρώπους που έχουν «βάρβαρη», ακαλλιέργητη ψυχή, τα μάτια και τα αυτιά δεν είναι αξιόπιστοι μάρτυρες, διότι δεν μπορούν να δουν πέρα από την επιφάνεια.

Ο φιλόσοφος προσεγγίζει τη φιλοσοφία του μέσα από αντιθέσεις που φαίνονται παράδοξες, αλλά για τον ίδιο είναι αλληλένδετες. Στην περίφημη φράση του «ἄυτος δὲ Ἄιδης καὶ Διόνυσος», παρουσιάζει τη σχέση μεταξύ του Ἄδη (θάνατος) και του Διονύσου (ζωή, έκσταση) ως μια ενότητα, η οποία βάσει μιας επιφανειακής αντίληψης μπορεί να μοιάζει αντιφατική. Παρ' ὅλ' αυτά, για τον Ηράκλειτο, η ζωή και ο θάνατος δεν είναι αντίθετα που αποκλείουν το ένα το άλλο, αλλά διαφορετικές εκφάνσεις της ίδιας πραγματικότητας.¹² Αυτό το σκεπτικό βασίζεται στην ιδέα της ενότητας των αντιθέτων, η οποία αποτελεί θεμελιώδη αρχή στη σκέψη του φιλοσόφου. Για παράδειγμα, εξηγεί ότι η μέρα και η νύχτα, όπως και η ζωή και ο θάνατος, αποτελούν δύο όψεις της ίδιας αδιάσπαστης ενότητας («ἔστι γὰρ ἕν»). Αυτή η ενότητα προκύπτει από τη συνεχή εναλλαγή και τη ροή των αντιθέτων, χωρίς σταθερά σύνορα μεταξύ τους. Η φιλοσοφία του Ηράκλειτου αμφισβητεί τις αυστηρές διχοτομίες που δημιουργούν οι ανθρώπινες αντιλήψεις, καλώντας τους ανθρώ-

πους να αντιληφθούν τη *βαθύτερη σύνδεση* των φαινομενικά αντίθετων φαινομένων. Αυτή η φιλοσοφική προσέγγιση, όπως φαίνεται και στην υπόλοιπη προσωκρατική σκέψη, υπογραμμίζει την ενότητα όλων των πραγμάτων στον κύκλο της υπαρχής, ανατρέποντας τη γραμμική, δυαδική αντίληψη που κυριαρχεί σε μεταγενέστερες κοσμοθεωρήσεις.

Στη φιλοσοφία του Ηρακλείτου, η ζωή και ο θάνατος αντιπροσωπεύουν έναν αδιάσπαστο κύκλο, όπου η αρχή και το τέλος συμπίπτουν. Η διάσημη φράση του «τῷ οὖν τόξῳ ὄνομα βίος, ἔργον δὲ θάνατος»¹³ εκφράζει αυτήν την ιδέα —ότι η ζωή είναι ένα ταξίδι που αναπόφευκτα οδηγεί στο τέλος και αυτή η σχέση μεταξύ ζωής και θανάτου είναι αλληλένδετη. Μπορούμε εύστοχα να συσχετίσουμε την Ηρακλείτεια θεώρηση του θανάτου ως φυσικού σκοπού της ζωής με τα λόγια του Σόλωνα προς τον Κροίσο, όταν ο τελευταίος απόρησε γιατί δεν χαρακτηρίστηκε ως ο πιο ευτυχισμένος άνθρωπος στον κόσμο από τον σοφό νομοθέτη. Ο Σόλων, όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος, εκφράζει την ίδια αλήθεια, τονίζοντας ότι μόνο στο τέλος της ζωής μπορεί κάποιος να κριθεί πραγματικά αν ήταν ευτυχισμένος ή όχι. Η ευτυχία δεν μετράται με τα πρόσκαιρα αγαθά, αλλά με το πώς κάποιος τερματίζει τη ζωή του, καθώς η συνολική εικόνα της ζωής αποτιμάται μόνο όταν ο κύκλος έχει κλείσει.¹⁴

Αυτό τον κύκλο, όπου η αρχή και το τέλος ταυτίζονται, τονίζει και ο Σοφοκλής στην τραγωδία του *Τραχίνιαι*¹⁵, όπου οι πράξεις ενός ανθρώπου κρίνονται πλήρως μόνο με τον θάνατό του. Η προσωκρατική σκέψη, όπως βλέπουμε και στον Ηράκλειτο, αποδίδει στη ζωή έναν κυκλικό χαρακτήρα, όπου το τέλος δεν είναι αποκομμένο από την αρχή, αλλά αποτελεί μια μετάβαση σε έναν νέο κύκλο. Η Ηρακλείτεια φράση «ξυδὼν γὰρ ἀρχὴ καὶ πέρας ἐπὶ κύκλου περιφερείας»¹⁶ (Κοινά είναι η αρχή και το τέλος στην περιφέρεια του κύκλου) αποδίδει ακριβώς αυτήν την ιδέα: ότι αρχή και τέλος δεν είναι χωριστά, αλλά αποτελούν δύο σημεία του ίδιου κύκλου. Ο χρόνος κυλά με έναν τρόπο απρόβλεπτο και παιγνιώδη, όπως αναφέρεται στη φράση «αἰὼν παῖς ἐστὶ παίζων πεσσεύων»¹⁷ (Ο αιώνας είναι ένα παιδί που παίζει, ρίχνοντας ζάρια· ενός παιδιού η βασιλεία). Η απρόβλεπτη φύση του χρόνου ενσωματώνεται στην κυκλική αντίληψη της ζωής, καθιστώντας τη ζωή ένα παιχνίδι το οποίο δεν μπορούμε να προβλέψουμε ή να ελέγξουμε πλήρως.

Η αβεβαιότητα του χρόνου βασίζεται σε ένα μοναδικό του χαρακτηριστικό: στη συνεχή αντιπαράθεση των αντιθέτων, στον αδιάκοπο πόλεμο μέσα από τον οποίο τόσο οι άνθρωποι όσο και τα στοιχεία της φύσης καλούνται να υπερνικήσουν το ένα το άλλο: «εἰδέναι δὲ χρὴ τὸν πόλεμον ἐόντα ξυδὼν, καὶ δίκην ἔριν, καὶ γινόμενα πάντα κατ' ἔριν καὶ χρεῶν»¹⁸ (Είναι αναγκαίο να γνωρίζουμε ότι ο πόλεμος είναι κοινός σε όλους και η δικαιοσύνη είναι μια πάλη και ότι τα πάντα γίνονται μέσω πάλης αλλά και με την ανάγκη). Η περιφέρεια του κύκλου του χρόνου, λοιπόν, διακρίνεται από την ατέρμονη μάχη των αντιθέτων στοιχείων. Αυτό αποτελεί την απόλυτη αναγκαιότητα της φύσης. Το αποτέλεσμα και ταυτόχρονα ο σκοπός αυτής της διαδικασίας είναι το τέλος, ο θάνατος. Έτσι οι άνθρωποι αποκτούν την κοσμική τους ταυτότητα: «πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους»¹⁹ (Ο πόλεμος είναι πατέρας των πάντων και κυρίαρχος των πάντων. Κάποιους τους ανέδειξε θεούς και άλλους ανθρώπους, κάποιους τους έκανε δούλους και άλλους ελεύθερους).

Μοναδική βεβαιότητα, κατά τα φαινόμενα, είναι μόνο η *ενιαία και αδιάσπαστη κυκλική μορφή της φύσης*. Ο Ηράκλειτος, ωστόσο, ομολογεί ότι ο κόσμος είναι δύσκολο να κατανοηθεί και να ερμηνευτεί. «Φύσις δὲ καθ' Ἡράκλειτον κρύπτεσθαι φιλεῖ»²⁰ (Η φύση αγαπάει να κρύβει τον εαυτό της). Ο στοχαστής, στην πραγματικότητα, δεν ήταν σκιοτεινός. Η «σκοτεινότητα» αποδόθηκε στον φιλόσοφο αυθαιρέτως. Οι πολλοί, κατά τον Ηράκλειτο, δεν έχουν επίγνωση ούτε της δικής τους υπαρχιακής κατάστασης ούτε της εξελικτικής

διαδικασίας της φύσης. Οι περισσότεροι δρουν σαν να είναι αποκομμένοι από τους φυσικούς νόμους και αυτό τονίζει ο φιλόσοφος από τα πρώτα κιόλας διασωθέντα αποσπάσματα του. Οι άνθρωποι πρέπει να ξυπνήσουν από την απομόνωση του ύπνου και να ενταχθούν στην κοσμική διεργασία της ζωής, να λάβουν θέση στη διαδικασία της «διαμάχης του κόσμου» και να συμμετάσχουν στο παιχνίδι του χρόνου, ώστε να αναδειχθούν είτε νικητές είτε ηττημένοι, είτε ελεύθεροι είτε δούλοι. Λίγοι είναι αυτοί που πραγματικά κατορθώνουν, αλλά αυτοί επωμίζονται τη βαριά ευθύνη να διατηρήσουν την πρόοδο του κόσμου και την ανθρώπινη ύπαρξη: «εἷς ἐμοὶ μύριοι, ἐὰν ἄριστος ἦ»²¹ (Ένας άνθρωπος για μένα αξίζει όσο χιλιάδες, όταν είναι άριστος).

«Τα πάντα ρεῖ»

Καταρχάς η φράση αυτή δεν συναντάται στην κλασική μας γραμματεία. Αποτελεί παραφθορά του αυθεντικού αποσπάσματος: «Λέγει που Ἡράκλειτος ὅτι πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει, καὶ ποταμοῦ ροὴ ἀπεικάζων τὰ ὄντα, ὡς δις ἐς τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἂν εμβαίησ» το οποίο συναντάμε στον πλατωνικό *Κρατύλο*.²² Προφανώς το «τα πάντα ρεῖ» αποτελεί κακοποίηση της αυθεντικής φράσης «πάντα χωρεῖ», όπως αναφέρεται άνωθεν. Με μια πρώτη, επιφανειακή ανάγνωση, κάποιος θα υποστήριζε ότι το «χωρεῖ» σημαίνει «προχωρά», επομένως δεν έχει και μεγάλη διαφορά από το «ρεῖ» που σημαίνει «ρέει». Άρα η φράση «τα πάντα είναι ρευστά» και η φράση «τα πάντα προχωρούν», ή «τα πάντα εξελίσσονται», είναι συγγενικές μεταξύ τους. Ακόμη και αν δεχτούμε αυτήν την επιχειρηματολογία, είναι προφανές ότι η ρευστότητα, από τη μία πλευρά, και η εξέλιξη, από την άλλη, δεν σχετίζονται και πολύ στην πραγματικότητα. Η ρευστότητα σημαίνει στη γλώσσα μας κάτι το αβέβαιο, κάτι που αλλάζει συνεχώς, που δύσκολα μπορεί να συλληφθεί. Κάτι ρευστό, όμως, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι ακολουθεί και εξελικτική ή προοδευτική πορεία. Το ρευστό κατευθύνεται εξ ορισμού προς οποιαδήποτε δυνατή κατεύθυνση. Το «χωρεῖ», λοιπόν, είναι ταυτόσημο της εξέλιξης, αλλά το «ρεῖ» ταυτίζεται εννοιολογικά με τη ρευστότητα. Τα παραπάνω ισχύουν, αν και μόνον αν δεχτούμε ότι το «χωρεῖ» ερμηνεύεται ως «προχωρεί», «εξελίσσεται».

Η λέξη «χωρεῖ» είναι τύπος του ρήματος «χωρέω-χωρῶ» στην αρχαία ελληνική γλώσσα. Ας δούμε αναλυτικά τα χαρακτηριστικά και τη σημασία της λέξης. Ετυμολογικά, το ρήμα «χωρέω-χωρῶ», σύμφωνα με τη λεξικογραφία, προέρχεται είτε από το ουσιαστικό «χώρα» που σημαίνει «τόπος», «έδαφος» ή «χώρα» με τη σύγχρονη έννοια, είτε από το ουσιαστικό «χώρος». Το ρήμα σχετίζεται με την κίνηση στον χώρο, δηλαδή την ιδέα της μετακίνησης ή της αποδοχής κάποιου σε έναν συγκεκριμένο χώρο, αλλά και την ιδέα της περίληψης κάποιου προσώπου ή αντικειμένου σε κάτι άλλο. Ο χρόνος είναι ο Ένεστώτας, σε οριστική έγκλιση, ενεργητική φωνή και τρίτο ενικό πρόσωπο. Η δόκιμη μετάφραση του όρου, σύμφωνα με όλα τα λεξικά αρχαίας και νέας ελληνικής (βλ. προτεινόμενη λεξικογραφία στο τέλος του παρόντος), είναι είτε «προχωρά» είτε «χωρά», «περιλαμβάνει». Δόκιμα παραδείγματα χρήσης: «Ἄλλ' οὐ χωρεῖ ἔτι» (Αλλά δεν χωρά πλέον) ή «Ὁ ποταμὸς ταχέως χωρεῖ» (Ο ποταμός προχωρά γρήγορα). Με λίγα λόγια, η χρήση του ρήματος είναι αρκετά ευρεία, με νοήματα που σχετίζονται τόσο με την κίνηση και την επέκταση όσο και με την αποδοχή (βλ. συγχωρῶ-συγχώρεση), αλλά και την καθαυτὸ έννοια του χώρου και της περίληψης.

Αν ανατρέξουμε στη φιλοσοφία τόσο του Ηρακλείτου όσο και τον Προσωκρατικών κοσμολόγων, οι οποίοι εν συντομία αναλύθηκαν στο παρόν, η πλατωνική φράση «λέγει που Ἡράκλειτος ὅτι πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει» φαίνεται ότι μπορεί δόκιμα να μεταφραστεί ως «λέει κάπου ο Ηράκλειτος ότι τα πάντα χωρούν και τίποτα δεν περισσεύει», συνεχίζοντας σαφώς την πλατωνική φράση με το ποτάμι και την εξελικτική του ροή: «καὶ

ποταμού ροή ἀπεικάζων τὰ ὄντα, ὡς δις ἐς τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἂν εμβαίησιν» (παρομοιάζει τα ὄντα με το ρεύμα ενός ποταμού, λέγοντας ότι δεν μπορείς να μπεις δύο φορές στο ίδιο ποτάμι). Δεν φαίνεται καθόλου απίθανο ο Πλάτων να επιθυμούσε σε μια περιεκτική πρόταση να συμπεριλάβει την ουσία της φιλοσοφίας του Ηρακλείτου, μιλώντας αφενός για την έννοια της ενότητας των πάντων («πάντα χωρεῖ»), όπου τίποτα δεν περισσεύει («οὐδὲν μένει»), και αφετέρου, με το παράδειγμα του ποταμού που ακολουθεί, για την εξελικτική πορεία του ολικού αυτού χωροχρονικού κύκλου. Όπως αναλύθηκε προηγουμένως, το σύνολο της προσωκρατικής φιλοσοφίας κάνει λόγο για έναν αδιαίρετο χωροχρονικό κύκλο, ο οποίος αφενός περιλαμβάνει κάθε τι υπαρκτό, αφετέρου, όμως, διατηρεί εντός του μια κινητικότητα και εξελικτική πορεία με κατεύθυνση προς το τέλος του. Το τέλος αυτό, μολαταύτα, αποτελεί και την αρχή του, αφού τέλος και αρχή στον κύκλο συμπίπτουν.

Πέρα από την ετυμολογία και πραγματολογία των λέξεων, υπάρχει και ένα σοβαρό ηθικό ζήτημα: σε κάθε περίπτωση, η φράση «τα πάντα ρεῖ» είναι εσφαλμένη και έχει ακαίως επικρατήσει στην κοινή συνείδηση ως ρητό του Ηρακλείτου. Η φράση που απαντάται στην αρχαία ελληνική γραμματεία, στον *Κρατύλο* του Πλάτωνος, είναι «πάντα χωρεῖ». Είτε το «χωρεῖ» ερμηνευτεί με την έννοια της εξέλιξης είτε με την έννοια της περιλήψης, το «ρεῖ» παραμένει ανύπαρκτο και επιστημονικά απορριπτό: αν αποδεχτούμε ότι ο Ηράκλειτος θεωρεί τα πάντα ρευστά, τότε ακόμη και όσα είπε ο ίδιος ο Ηράκλειτος ήταν ρευστά. Η σχετικοποίηση κάθε μορφής γνώσης και η πεποίθηση ότι τίποτα σταθερό δεν υπάρχει οδηγούν μαθηματικά σε έναν αναπόδραστο μηδενισμό. Η θεώρηση αυτή καταλήγει να αποτελεί ένα τεράστιο αντικίνητρο τόσο για οποιαδήποτε επιστημονική δοκιμασία, όσο και για οποιαδήποτε προσπάθεια να ζήσει κάποιος μια παραγωγική και αξιοβίωτη ζωή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ηράκλειτος, *Περί φύσεως*, § 15: 37. Αποσπάσματα: *Ηρακλείτου άπαντα*, μτφρ. Τ. Φάλκος Αρβανιτάκης (Ζήτρος, 1999).
2. Εμπεδοκλής, *Περί Φύσεως*, μτφρ: Α. Λάλος, Π. Σιαρσουλής (Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 1999), 12/16DK.
3. Παρμενίδης, *Περί Φύσεως*, (8) 3-6 και *Παρμενίδης ο Ελεάτης*, μτφρ: Γ. Στ. Καραγιάννης (Ζήτρος, 2003).
4. Εμπεδοκλής, *Περί Φύσεως*, 15/11DK.
5. Εμπεδοκλής, *Περί Φύσεως*, 13/8DK.
6. Θαλής, *Οι τρεις Μιλήσιοι*. Θαλής, *Αναξίμανδρος, Αναξίμενης*, μτφρ., σχόλια Θ. Μαυρόπουλος (Ζήτρος, 2006).
7. Αναξίμανδρος, *Οι τρεις Μιλήσιοι*, 227-228.
8. Εμπεδοκλής, *Περί Φύσεως*, 8/17DK.
9. Εμπεδοκλής, *Περί Φύσεως*, 10/13DK.
10. L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, translated by G. E. M. Anscombe (Basil Blackwell, 1953), §109.
11. Ηράκλειτος, *Περί φύσεως*, § 107: 59.
12. Ηράκλειτος, *Περί φύσεως*, § 15: 37.
13. Ηράκλειτος, *Περί φύσεως*, § 48: 44.
14. Ηρόδοτος, *Ιστορία*, μτφρ. Δ. Ν. Μαρωνίτης (Γιοβόστη, 1964), σε Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, 2012, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, http://www.greeklanguage.gr/Resources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=30&page=5 (προσβάσιμο online: 29/09/2024)
15. Σοφοκλής, *Τραχίνια*, 1-3 στο *Sophocles. Vol 2: Ajax. Electra. Trachiniae. Philoctetes*, translation by F. Storr (William Heinemann Ltd., The Macmillan Company, 1913).
16. Ηράκλειτος, *Περί φύσεως*, § 103: 28.
17. Ηράκλειτος, *Περί φύσεως*, § 52: 45.

18. Ηράκλειτος, *Περί φύσεως*, § 80: 52.
19. Ηράκλειτος, *Περί φύσεως*, § 53: 45.
20. Ηράκλειτος, *Περί φύσεως*, § 123: 62.
21. Ηράκλειτος, *Περί φύσεως*, § 49: 90.
22. Πλάτων, *Κρατύλος*, § 402a (Harvard University Press LCL), 525: 8-9 DOI: 10.4159/DLCL.early_greek_philosophy_doxography_successions.2016
https://www.loebclassics.com/view/early_greek_philosophy_doxography_successions/2016/pb_LCL525.9.xml

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναγνωστόπουλος, Α. *Λεξικόν Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*. Σαββάλας, 1965.
- Βοσταντζόγλου, Ι. *Λεξικόν Συνωνύμων και Συγγενικών λέξεων της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*. ΟΕΔΒ, 1978.
- Δημητράκος, Δ. *Μέγα Λεξικόν Όλης της Ελληνικής Γλώσσης (Αρχαίας και Νέας)*. Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 2000.
- Διαμαντάκος, Γ. *Λεξικόν Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*. Εκδόσεις Διαμαντάκου, 2002.
- Κριαράς, Ε. *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημιώδους Γραμματείας 1100-1669*. Ακαδημία Αθηνών, 1961-1997.
- Liddell, H. G., & R. Scott. *A Greek-English Lexicon*. Clarendon Press, 1940.
- Μπαμπινιώτης, Γ. *Ετυμολογικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας: Ιστορία των Λέξεων*. Κέντρο Λεξικολογίας, 1998.
- Πατάκης, Εκδοτικός Οίκος. *Λεξικό Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας για το Γυμνάσιο και Λύκειο*. Πατάκης, 2014.
- Σούτσος, Π. *Ετυμολογικόν Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*. 1861.
- Σταματάκος, Ι. *Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*. Δαρεμάς, 1988.
- Τζιράκης, Ν., και Σ. Πατάκης. *Λεξικό Ρημάτων της Αρχαίας Ελληνικής: Ομαλών και Ανωμάτων*. Πατάκης, 1973.